

KI BESZÉL(T) ITT LATINUL?¹

A latinitás és a latin nyelv szerepe a 19. századi magyar életben és elbeszélő irodalomban

Federico Fellini egykor oly nevezetes filmje, a *Casanova* többé-kevésbé igazodva a címszereplő emlékirataihoz, sajátos (ironikus, sőt szarkasztikus) nemzetkarakterológiai esettanulmányokkal lepte meg a közönséget. Minket, magyarokat némi meglepéssel tölthetett el, hogy a szerelmi életüket is sport, egyszerűségi fogadás tárgyává tevő gazdag angolok, az egyszerre harsányan militáns és elvszerűen életidegen németek, az előkelően a hétköznapi (egyszerűségi) megszokás és a normák) fölé emelkedő franciák mellett egy magyar (hivatását elhagyott katonatiszt) is feltűnt ebben a különös pikareszkben. Az igazsághoz tartozik azonban, hogy csupán fél percig volt látható a filmvászonon. Ennyit is elegendőnek talált a rendező, hogy legfontosabb (mondhatni lényegi) tulajdonságaival megismertessen: ez a Casanovához hasonlóan világvándor magyar nem politikai és szerelmi kalandokért, hanem kártyanyereményekért, illetve kártyaadóságainak következményei elől utazik egyik városból, országból a másikba. Megélhetési játékosról van tehát szó, akit az tesz megjegyzésre méltóvá, hogy mindenkiel latinul beszélget, pontosabban: mindenkivel latinul szót.

Tény, hogy Giacomo Casanova korában, a 18. század közepi-vegi Európában már különlegességszámba ment a latint mindennapos társalgási nyelvként használni. Magyarországon azonban még később sem volt ritka az ilyesmi. A századfordulón, a nádor és a cárleány esküvői ünnepségeire Budára érkező orosz előkelőségek különös helyi jellegzetességként említették emlékirataikban, hogy az idősebb magyar urak és hölgyek latinul társalognak. (Más kérdés, hogy feltehetően nem a megszokás készítette erre őket, hanem az udvariasság: úgy vélheték, idegenek előtt olyan nyelven kell szólni, amelyet ők is megérthetnek.)² Egy holland professzor, Jan Ackersdijk pedig 1824. november 11-én a pesti Nemzeti Múzeum

meglátogatásával kapcsolatban a következőket jegyezte fel útinaplójában: „Itt is, mint már máshol is, megfigyeltem, hogy a magyarok milyen meghitt viszonyban vannak a latin nyelvvel. A múzeum alkalmazottja, aki körülvezetett bennünket és fogadott kísérőnk latinul beszéltek egymással.”³

Ekkor, 1824-ben a latin a közélet szinte minden területén felette állt még a magyarnak (ahogy a különféle nemzetiségek nyelveinek is), az államnyelv szerepét töltötte be. A törvényhozás (az országgyűlési tanácskozások) nyelve ugyanúgy a latin volt, mint a jogalkotás vagy a felsőbb bíróságok előtt folyó pereké. Az egyetemen latin nyelven, latin könyvek alapján tanultak, az orvosi oktatásban például még 1840 körül is megoszlott a professorok véleménye a magyar oktatási nyelv bevezetéséről: a többség elutasította az indítványt, amely hamarosan törvénynyé lett. Az egyébként hazafias érzelmű fizikus, (a dinamót feltaláló) Jedlik Ányos szerint például a latinról való lemondás elszakítja a magyarságot a művelt nemzetektől, ezért a jó megoldás: latinul és magyarul is oktatni. Eleinte ilyesféle vegyes megítélés kísérte a magyar nyelv hivatalossá tételéért folyó harcot is, amely már a húszas években is néhány évtizedes múltat tekintett vissza, de igazán nagy lendületet csak a következő évtizedben nyert. A magyar nyelv ettől kezdve fokozatosan és megállíthatatlanul tört előre, politikai programmá vált. A nemzeti önrendelkezést és a polgárosodást egyaránt zászlójára tűző magyar reformmozgalom legfőbb törekvései közé tartozott a közélet nyelvének megmagyarosítása. Először a az országgyűlés alsótáblájának tanácskozási nyelve lett magyar, azután a királyhoz intézett feliratoké, majd a felsőtáblán is egyre többen szólaltak fel magyarul, végül a királyi leiratokat és a deklarációkat is így fogalmazták.⁴ Mindez messzeható következményekkel járt. Egyfelől magával hozta a politikai nyelv modernizációját, amelyet nagyhatású publicisták készítettek elő (akiknek a legkiválóbbjai között nem kisebb nevet találunk, mint az 1848-49. évi nemzeti függetlenségi harc majdani vezéralakját, Kossuth Lajosét). A közéleti latin egyébként nehézkes volt és kevésbé irodalmias, nem a latinitas aurea, sőt nem is a latinitas argentea eleganciája és szelleme hatotta át, hanem valamiféle provinciális és anakronisztikus jelleg. („Terhes feladat királyi határozat vagy diétai deklaráció lefordítása érthető angol nyelvre. Az előző, rendszerint kiszámított homályossággal van megfogalmazva, olyan

1./ Az alábbi szöveg a 2007. október 5-6-án Bécsben VESTIGIA LATINITÁS IN MEDIA EUROPA címmel megrendezett tudományos konferencián tartott előadásom szerkesztett változata.

2./ „Milyen furcsa, hogy az ember a fehér asztal mellett, a bálokon, a fogadóknál latin beszédet hall, még a hölgyek szájából is, igaz, hogy romlott, szépek nem nevezhető latinsággal, de folyékonyan és minden erőlködés nélkül” – írta szüleihez intézett levelében egy Budán tartózkodó előkelő orosz fiatalember, Alekszandr Ivanovics Turgenyev 1804 szeptemberében. Idézi TARDY Lajos, *Orosz és ukrán utazók a régi Magyarországon*, Gondolat, Budapest, 1988. 64. p.

3./ ACKERSDIJK, Jan, *Magyarországi útinaplója*, Helikon Kiadó, Budapest, [1988], 47.p.

4./ Az 1832/1836-os országgyűlésen törvény született a törvények magyar nyelvűségről, az 1839/1840-esen az országgyűlési tanácskozások, valamint a törvényhatósági ügykezelés és levelezés magyar nyelvűségről.

latinsággal, melyet a Tiberis partján beszéléssel ellentétben dunainak lehetne nevezni, az utóbbi stílusa pedig olyan bombasztikus, és úgy tele van magyar szóvirágokkal, hogy gyakran neveltségessé válik.” állapította meg egyik jelentésében J. A. Blackwell⁵, aki az angol külügyminiszter megbízásából követte figyelemmel a pozsonyi országgyűlés eseményeit.) Míg a magyar nyelvű deklarációk esetében komoly esély volt a stiláris tökéletesedésre, az erő, a luciditás és a korszerűség folytonos növekedésére (hiszen a szintaxist tekintve soha nem látott mértékben egyszerűsödött, a jelentések, árnyalatok tekintetében pedig differenciálódott, vagyis célratörőbb és kifejezőbb lett az irodalmi nyelv is), addig ilyesmit a „közéleti” latintól nem lehetett várni.

Másfelől azonban a latin kiszorulása a közéletből (törvényhozásból, majd a közigazgatásból és jogszolgáltatásból is) annak az egyenrangúság-, biztonság- (sőt otthonosság)érzetnek elvesztésével fenyegetett, amelyet a magyar királyság nem magyar nyelvű lakosai addig zavartalanul birtokoltak. A latin nyelv közéleti uralmának a magyaréval való felváltása a magyar nemzeti törekvések győzelme volt: föléemelte a magyar nemzetiséget az ország többi nemzetiségének, amelyek elkeseredetten ragaszkodtak a régi, megkülönböztetés nélküli gyakorlathoz. Igyekezettük azonban kevés sikerrel járt: „Sohasem fogom elfelejteni el a sápadt horvátot – olvashatjuk egy eredetileg németül fogalmazott emlékiratban –, aki egy viharos ülésen, ordító tiltakozások közben másfél órán keresztül mozdulatlanul állt helyén, és a rövid szünetekben mindig tovább folytatta latin beszédét.”⁶ Osegović Metelnek, a horvát megyék egyik követének ez a tüntető fellépése (1843. június 20-án) arra készítette az alsótáblát, hogy határozatban mondja ki: „országos tanácskozásokban más nyelv ne használtassék, mint a magyar”. Bár az uralkodó rövidesen törvénytelennek nyilvánította ezt a határozatot, az alsótábla a nem magyar nyelvű felszólalásokat el nem hangzottaknak tekintette. Míg a horvát követeknek a latin nyelvhez való ragaszkodását voltaképpen a status quo megőrzésének szándéka motiválta, az uralkodót (és az államkonferencia tagjait) távlati megfontolások is. Kétségtelenül későn ismerték fel, hogy csak addig mutatkozott esély az ország Habsburg-tartománnyá tételére (vagyis politikai hatalmuk erősítésére), amíg a latin volt az igazgató és törvényhozás nyelve, és hogy amióta egymás után szentesítették a törvényeket a magyar nyelv terjesztésére,

5./ BLACKWELL, Joseph Andrew, Magyarországi küldetési 1843-1851, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1889, 81-82. pp.

6./ FEST, Imre, Emlékirataim, Universitas Kiadó, Budapest, 1999, 51.p.

felélesztették a különféle nemzeti érzéseket, melyeket már csak megrázkódtatások árán, erőszakkal lehetett volna elnyomni.⁷ Azt azonban világosan látták, hogy a magyarok ellenében a nemzetiségi (nyelvi és örendelkezési) törekvések támogatásával új politikai lehetőségek is megnyíltak.

Jókai Mór egyik e korszakban játszódó regényében (*Eppur si muove, És mégis mozog a Föld*, 1872) ugyan még csak jövendölésként, de nyomatékkal esik szó ezekről a lehetőségekről. A mű főhőse, a régi magyar nemesi családból származó drámaíró (és költő) Jenő Kálmán, a nádornál kért kihallgatáson a várszínházban magyar nyelvű színelőadások tartását kéri. A nádor (József főherceg, a császár-király Ferenc öccse) latinul beszélget a kérelmezővel. („Ez volt a kedvenc társalgási nyelve” – jegyzi meg a történeti tényekhez igazodva a szerző.⁸) „Egy nyelvünk van – jelenti ki – mely senkit nem protegál, de nem is provokál. Klasszikus nyelv: a latin. Ez a törvények nyelve, az igazságszolgáltatás, az iskolai műveltség, a liturgia, a fakultások nyelve, szószólónk a küldiplomáciában. Ez a mi palladiumunk. Nemesi intézményeink emellett biztosítják a nemzeti suprematiát számunkra. Frank, német, olasz földön a demokrácia csak egy új francia, német, olasz nemzetet hozand létre; a magyar földön a demokrácia új idegen nemzeteket fog alkotni, s minket elenyészt.” S amilyen jó jósnak mutatkozik itt a (regényhős) nádor, olyannyira téved a nyelvújítás sikerességének és a magyar nyelv eltrejedésének kérdésében. „Félelemmel tekintem újítástok minden mozdulatát. [...] Nyelvújító tudásaitok megfosztják a klasszikus műveltségétől a nemzetet, s csinálnak számára egy mesterséges nyelvet, amelyet a köznép meg nem ért.”⁹ Az efféle véleményekkel vitázhatott az erdélyi és a pozsonyi országgyűléseken is vezető szerepet vivő Wesselényi Miklós báró 1841-ben közreadott röpiratában (*Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében*) amikor azt fejtegette, hogy míg eddig a latin nyelvű törvényeket legfeljebb ha hatvanezren értették Magyarországon, a magyar nyelvűeket négy milliónál is többen fogják. Egyúttal azonban nyomatékkal hangsúlyozta, kívánatos és célszerű, hogy egy többnemzetiségű országban minden nemzet(iség) egyaránt részesüljön alkotmányos jogokban. Így bár elengedhetetlen, hogy a törvényhozásban, igazgatásban

7./ BLACKWELL, Joseph Andrew, Magyarországi küldetési 1843-1851, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1889, 86-87 pp.

8./ Bár fiainak magyar tanulását maga szorgalmazta, és – harmadik – felesége, Mária Dorottya főhercegnő is jól beszélt magyarul, a nádor hivatalos minőségében mindig a latin nyelvet használta.

9./ JÓKAI Mór, *Eppur si muove, És mégis mozog a Föld*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965. (Jókai Mór Összes Művei, Regények 23.) 89-93. pp.

egy nyelv legyen használatos, amelynek megtanulását mindenképpen kívánatosnak kell tenni, a nemzetiségieknek joguk van ragaszkodniuk nyelvükhöz és nemzeti sajátságaikhoz, s ezt az alkotmánynak és a kormánynak is garantálnia kell. Mindez természetesen a latin nyelv háttérbe szorulásával, kompetenciájának egyre szűkebb körre való korlátozódásával jár majd együtt.¹⁰

Elmondható, hogy Jókai az 1848-as magyar forradalom egyik hőse, a forradalomhoz vezető reform-korszak kezdeteit megidéző *Eppur si muove* c. regényében a maga sokféleségében és differenciáltságában mutatta be a latin nyelv szerepét a korabeli életben. Feltűnik például a történetben egy idős grófnő, aki egy jogi tanácskozáson folyékonyan és legválasztékosabb latinsággal szólal meg, úgy, ahogy „csak valaha férfiak beszéltek”, s a férfiak egyenrangú félként tárgyalnak vele. Ebben a több férfias értelmű, akarató és cselekvőképességű nőt is felvonultató regényben a latinul beszélő grófnő a latin nyelvnek a férfivilághoz való tartozására figyelmeztet, egyszersmind azonban azt is bemutatja, hogy a nemesi jogokból sokféleképpen részesülő magyar nemesasszonyok nem voltak olyanira beszorítva a magánélet legszűkebb keretei közé, mint nyugat-európai kortársaik többsége. Legalább ennyire figyelemre méltó az, ahogy az elbeszélő a grófnő férjének a latin nyelvhez való viszonyát megjeleníti. Azt állítja (és be is mutatja), hogy a gróf, ha nyelvet vált, habitust is vált. „Decséry gróf tündökölt, ekesen szóló úr volt, ha latinra fordult a beszéd; magyarul csak alázatosan tudott megszólalni.” Nem kétséges, ebben az is közrejátszik, hogy a gróf jobban tud latinul, mint magyarul. Nem meglepő tehát, hogy ügyvédjével (aki minden gazdasági és peres ügyét intézi) legszívesebben a régi rómaiak nyelvén értekezik, az azonban már annál inkább, hogy az ebéd utáni csevegés is latinul folyik közöttük. „Ebéd után rendesen minden ember más ember, mint ebéd előtt. [...] A terített asztal kiegyenlíti az emberek között a rang- kor- és pártkülönbségeket. [...] az excellenciás úr is kivetkőzik az eddigi feszes hernyóbáb hüvelyéből, s a feketekáv és pipa mellett átalakul a régiekre visszazálló lepkevé. Diáku beszélnék.¹¹ Decséry gróf Tacitus válogatott nyelvén, Korcza úr [az ügyvéd] annál

keresetlenebb konyhalatinsággal.”¹²

Jókai itt a hernyó-báb-lepke metamorfózis emlegetésével nem kevesebbet állít, mint azt, hogy a régi magyar embereknek (legalábbis egy részüknek) a latin volt a személyes kiteljesedés nyelve, önazonosságuk természetes kifejeződése. Ezt azután *expressis verbis* olvasói tudomására is hozza. „Óh! Milyen jól esik mind a kettőnek, hogy kibeszélheti magát az édes anyanyelvén. Azon a nyelven, amelyben nevelkedett, amelyen gondolkodik, amelyen éjjel álmában beszél, amelyen az Úristent megszólítja és viszont megérti; amely a királynak és a nemesembernek a nyelve; amely megkülönbözteti az urat a paraszttól, a férfit az asszonytól; amely a «Corpus Juris» és a privilégiumok nyelve, a holtak és az örökké élők nyelve: világnyelv, mely előtt minden nemzet meghajol, s a «senki» nyelve, mely senkit meg nem aláz.”

Ha az idézett mondatok nem is szorulnak külön magyarázatra, hiszen érzékletesen és több vonatkozásban is hitelesen rajzolják elénk a 19. század eleji magyarországi latinitás összetett természetét, megmutatva, hogy nem csupán nyelvről vagy nyelvhasználatról van szó, azt azért érdemes kiemelni, hogy Jókai itt a latinról szólva *anyanyelvről* és nem „*apanyelvről*” beszél, vagyis legsajátabb kifejezésmódról. Ha másutt nem is ismétli meg ezt a kijelentését, annak a személyes viszonyának, amely a régi Magyarországon a nemes és a tanult embert a latinitáshoz fűzte, szinte minden művében nyoma van. Legközönségesebben a latin szavak és citátumok sűrű előfordulásában, amelyek a korabeli megszokott köznapi és szóközi beszédfordulatok ízeit örökítették meg, de sokak (diákok és tanárok) panaszos állítása szerint ma már csaknem lehetetlenné teszik szövegeinek megértését. (Az e panaszokra való érdemi reagálás nyilvánvalóan sűrű oldalakat igényelne, annyit azonban itt is helyén valónak tartok megjegyezni, hogy nemcsak az ismerethiány, hanem az irodalmi szövegek, egyszersmind az olvasás természetének jelentős változásai is nehezítik a Jókai-szövegek megértését és élvezetét.¹³)

Jókai, aki mint tanult olvasóinak számos nemzedéke, sok évet töltött el latintanulással, több művében is felidézte a latintanítás gyermekkorában (a 30-as években is)

10./ Részletesen foglalkozott e művel TRÓCSÁNYI Zoltán Wesselényi Miklósról szóló monográfiájában (Wesselényi Miklós, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965, 452-473 pp.)

11./ Vagyis (a korabeli szóhasználat szerint): latinul beszéltek. (Az, hogy a magyar nyelvben a 19. század közepéig-végéig a latin és a diák/vagy deák/ nyelv egymás szinonímái, annak a ténynek emléke, hogy a latin évszázadokon át volt az oktatás nyelve Magyarországon. Később – német mintához igazodva – gyakran éltek a lateiner kifejezéssel, ha ún. humán értelmiségiekről beszéltek.)

12./ JÓKAI Mór, *Eppur si muove, És mégis mozog a Föld*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965. (Jókai Mór Összes Művei, Regények 22.) 187-188. pp.

13./ Érdekességként említem meg, hogy 80 évvel ezelőtt Jókai egyik hosszabb elbeszélése (Nagyenyedi két fűzfa) latinul is megjelent: *De duabis salicibus Enyediensibus* (Szeged, 1927). A fordítást Juhász László professzor irányításával a szegedi egyetem latin szakos hallgatói készítették.

dívó bornírt metódusait. *Mire megvénülünk* (1865) című önéletrajzi elemeket is felvonultató regényében például, egy pozsonyi német pék fiának szenvedéseit megörökítve, a következőképpen:

„Az ajtón keresztül tört az a minden emberi hang legszomorúbbika, mikor valami gyerek fennhangon hadar valami értelmetlen sort, s azt hússzor, ötvenszer, ezerszer elhadarja újra meg újra, s a hadart sornak még akkor sincs értelme, s a gyerek fejében még akkor sincs otthon a sor.

«His atacem, panacem, phylacem, coracemque, facemque!» Aztán megint: «His atacem, panacem, phylacem, coracemque, facemque!» Újra meg újra ugyanaz. [...] Ennek sok hasznát veheti az ember, mikor később valami nagy bajba kerül.¹⁴

E szerencsétlen nebulónak az apa nagyravágásából kellene megbirkóznia a latin nyelvvel (amely a korabeli felsőbb iskolai oktatásban a főszerepet vitte), azért, hogy egyszer majd „Ratsherr” (városi tanácsos, azaz úr) lehessen. Ő azonban jobban vonzódik a perecfonáshoz és pék lesz, mint az apja, de már minden sznobériától mentesen. Az öreg pék még előszeretettel kevert egyszerűbb latin szavakat a beszédébe, hogy megmutassa mestersége technikai ismeretein túl Ciceró nyelvében is jártas, a fiatal megelégszik a munka és az üzlet örömeivel.

Ha a latin a felmelkedés nyelve többek számára, akadnak olyanok is a Jókai hősök légiójában, mint a panasza- it ékes latinsággal („*nec Seneca eloquentius*”¹⁵) ismertető öreg szlovák paraszt, a „vespillo”, a falu sírásója, akinek latin költeményeit (az elbeszélő szerint) az egyetlen magyar nyelvű tudományos lap (a valószínűleg is létező) Tudományos Gyűjtemény is ismertette. Bár ritkaságszámba mentek, nemcsak a regényirodalomban, 1848 előtt (amikor ezek a Jókai regények játszódnak) az életben is akadnak parasztok, akik értettek, sőt beszéltek latinul, s így nagy hasznára lehettek közösségeiknek a törvények megismertetésében vagy bármiféle peres ügyletben.

Jókai nemcsak ezekben az érett, nagy műveiben, hanem a legelsőekben is a nyelvi többszólamúság mesterének mutatkozott. A forradalom bukása után pedig már a szó szoros értelmében is több nyelven szólt a közönségéhez: a köznapi beszéd, az emelkedett – nyíltan kortárs magyar és külföldi példákra utaló – irodalmiság, a sajtónyelv mellett a Biblia és a latin klasszikusok nyelvét is használta. Így még szorosabbra fűzte olvasóival való

kapcsolatát: olyan mindennapi és különös kulturális ismeretanyagokra utalt, amelyek nagy erővel irányíthaták szövegeinek értelmezését, illetve a velük való személyes viszony kialakítását¹⁶. Mindemellett nemegyszer mutatta fel az antikvitás kultúráját a lélek utolsó menedékeként, s az irodalom palládiumtermészetét is elsősorban a latinitás nagy szerzőivel vigasztalódó hősei kapcsán jelentette meg¹⁷. A közös tudás és közös élmény egybehangoló erejére támaszkodott, amikor írásaiban (szó szerint is) az antikvitás nagy műveire utalt, ugyanakkor az egykori elsajátító-befogadó élmények személyes meghittségét is felidézte olvasóiban. Az olyasfajta szállóigék, mint „*Longus post me ordo idem petentium ordo*” még többnyire a maguk eredeti, heroikus jelentésében hangzanak el műveiben, s a „*Fuimus Troes*” is az eredeti mélabúval szólal meg az 1848-49-es szabadságharc leveretése utáni gyászos idők megjelenítésekor¹⁸.

Jókai ifjabb kortársa, az elbeszélői természetesség máig utolérhetetlen képviselője irodalmunkban, Mikszáth Kálmán legtöbbször az élő beszéd illúziójának felkeltésére használ latin szavakat, kifejezéseket és citátumokat műveiben. Bár szerkesztői és képviselői tevékenysége a fővároshoz kötötte (írói beérkezésétől haláláig, csaknem harminc évig itt élt), mindvégig megőrizte sajátos felső-magyarországi kiejtését, s szülőföldje jellegzetes, kevert nyelvhasználatához is mindvégig hű maradt. Hősei társalgás közben nemegyszer váltanak át a magyarról a szlovák nyelvre, s történetmondóként is szívesen élt egy-egy szlovák kifejezéssel, s ugyanez elmondható a latin szavakról, kifejezésekről és citátumokról is. Mikszáth (elbeszélői) világában a latin már nem a felemelkedés, az elithez tartozás vagy a hatalom nyelve, hanem csupán egy megkopófélben levő mentális és kulturális örökségé, ez nem a klasszikus latinság, hanem hétköznapi, a vidéki lateinerek és birtokosok meghitt (sokszor hibás és

14./ JÓKAI Mór, *Mire megvénülünk*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963. (Jókai Mór Összes Művei, Regények 16.) 49-50. pp.

15./ *A Seneca ékesszólásával vetekedő öreg jobbágy az Akik kétszer halnak meg című regényben tűnik fel* = Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966. (Jókai Mór Összes Művei, Regények 39.) 131. p.

16./ *E kérdést többször is érintettem Jókairól szóló tanulmányaimban, legutóbb: Az értelmezés változatai és nehézségei = A magyar irodalom története II*, Szerk. Szegedy-Maszák Mihály, Veres András, Budapest, Gondolat, 2007. 330-340. pp.

17./ *Az új földesúr című regényében például ekképpen: „sose bosszankodjál másodszültöt olvasóm, hogy annyi latin mondást találsz egy lapon, ez a kor kedélyhangulatához tartozik. A klasszikusok nyelvéhez, mint egy ókori azilumhoz menekülünk néha, mikor az újkor civilizációja nagyon szorongat bennünket. [...] Az ember fűhöz-fához folyamodik védelemért, s ha az élők nem segítik, a halottakhoz fordul.”* JÓKAI Mór, *Az új földesúr*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963. (Jókai Mór Összes Művei, Regények 13.) 6. p.

18./ Mindkét idézet : az első, az ellenséges etruszk király ellen (sikertelen) merényletet megkísérlő római hősnek, Mucius Scaevolának tulajdonított mondat éppúgy, mint a rómaiak ósatyjának, Aeneasnak Vergilius eposzában elhangzott híres szavai jól ismertek voltak a csupán alsóbb gimnáziumi osztályokat végzettek körében is.

törmelékes) magyar latinja, amely éppoly családias összetartozás érzés fektetésére képes, mint sokuk (és parasztaik) anyanyelve, a szlovák. Olykor még társul is a kettő: a „*servus humillimus brát moj szlatki*”-féle barátságos köszöntésekben. Ez a latinság: a sok *amice, frater* megszólítás és a *dictum factum, brevi manu, per amorem dei, canis mater* vagy *juventus ventus*-féle fordulat az összeszokott férfikompániák, egyszersmind a régi nemesi közigazgatás patriarchális légkörét idézi meg. Mert Mikszáth a latint egyértelműen a férfiak saját nyelveként szerepelteti, olyannyira, hogy férfihősei szájából nemegyszer hangzik fel a *Loquamur latine!*- felszólítás, ha nők jelenlétében kényes természetű téma kerül terítékre. Más kérdés, hogy e hősök ténylegesen is képesek-e arra, hogy folyékonyan társalognanak latinul. Nem kétséges, általában nem. Mikszáth nem titkolja, hogy a régi fluens latinság már a múltté, de a latinitásnak, mint a múlt annyi más rekvizitumának, még van némi vonzereje. Míg Jókai arisztokratái Cicero vagy Tacitus nyelvét beszélik és klasszikus irodalmi műveltséggel bírnak, addig Mikszáth már olyan arisztokratákat is szerepeltet, akik szinte tünetnek műveletlenségükkel, de ha irodalmi hozzáértésről kell tanúságot tenniük, egy-egy két római auktor nevét mégis csak sikerül emlékezetükbe idézniük¹⁹. Mindez persze arra is utal, hogy az oktatásban még mindig nagy szerepe van a latinnak, de arra is, hogy a latinokra való hivatkozás az egyébként erőteljesen modernizálódó századvégi Magyarországon még mindig elismerést keltő retorikai elem. A megyegyűléseken olykor még latinul éljeneznek: *Vivat, Floreat, Crescat!* (Vagyis: Éljen, virágozzék, gyarapodjék!)²⁰ A főispán megválasztásakor a Mária Terézia koronázására összehívott országgyűlés sokat emlegetett latin mondatát aktualizálják: *Vitam et sanguinem pro comite nostro!*²¹ Bár Mikszáth több művében is hivatkozik arra a megtörtént esetre, amikor egy országgyűlési képviselő élclapi hős lett, mert hibásan idézett egy híres cicerói mondatot²², nemegyszer maga is rontott alakban szövi bele elbeszéléseibe a római szállóigéket. És nemcsak a hősök szájába adva, hanem narrátori mivoltában

is, mintegy igazodva az előbeszédben meghonosodott alakokhoz. (Így lesz például a *Páva varjúval* című elbeszélésben a vergiliusi *per tot discrimine rerum*-ból *post tot discrimine rerum*.) Másféle írói eljárásra példa a szállóigék fentebb már idézett aktualizáló átalakítása, amely minden esetben parodisztikus, de legalábbis humoros hatást kelt. Amikor például a még néhány évtizede is közismert 18. század végi mondatot: *Extra Hungariam non est vita, si est vita non est ita* egyik regényében ekként alakítja át: *Extra Hungariam non est pipa, si est pipa non est ita*²³, akkor nemcsak a nemzeti önelégültség jelmondatává emelt szállóigét travesztálja, hanem a külföldre jutott magyar ember habitusváltási kényszerére is utal. A történetben ugyanis arról van szó, hogy a pipa Amerikában semmiféle fontossággal nem bír, s így a kivándorolt kiváló magyar pipakészítőnek mesterséget kell váltania. (Az már más kérdés, hogy végül mégis egy hungaricummal /helyesebben: monarchikummal/ alapozza meg milliós vagyonát: szarvas /azaz kifli/ sütésbe fog és a végén Amerika-szerte híres kifligyáros lesz.)

El lehet mondani, hogy Mikszáth valóságos mestere a latin szavak és kifejezések regénypoétikai szerephez juttatásának, mégis talán akkor remekel leginkább, amikor történetértelmezői helyzetbe állítja a latin szállóigéket. Legsikerültebb, egyben leginkább mélyértelmű példája ennek az 1896-ban közreadott *Új Zrínyiasz* című regényében lelhető föl. Abban a műben, amely a Körner *Zrínyijéből* külföldön is ismert történelmi alakot, a törökök által felkoncolt Zrínyi Miklós gróftot és katonáit csodálatos (egyben mennyei tévedésből bekövetkezett) feltámadásuk után a századvégi Magyarországon juttatja új élethez. A 16. századi hősök ismerkedését a modern világ „vívmányaival” fergeteges szatírban beszéli el az író, amelynek végére latinul elhangzó csattanóval tesz pontot. Az történik ugyanis, hogy az eleinte nagy ovációval fogadott hősök a maguk következetesen feudális, egyszersmind lovagi viselkedésével egyre kényelmetlenebbé válnak a (nemesi gyökereire egyébként igen büszke) polgári Magyarországon, s a király, hogy megelőzze törvény elé citálásukat, az erdélyi végvidékre, mintegy rezervátumba költözteti őket. Amikor azután nemsokára megindul a monarchia ellen a cári orosz csapatok inváziója (évszázados magyar félelmet juttat szóhoz e fikcióban Mikszáth), éppen ott törnek be a országba, ahol a feltámadt

19./ Jó példa erre A Noszty Feri esete Tóth Marival c. regény egyik hőse, Kopereczky báró („Átkozott Ovidius – nevetett a báró, ki minden tollat forgató embert Ovidius kollegájának tartott, mert csak erről az egy skriblerrel hallott egyet-mást.” = Mikszáth Kálmán Összes Művei, Regények és nagyobb elbeszélések, XXI. 37.p.)

20./ Pl. Apró képek a vármegyéből

21./ Mikszáth több helyen is él ezzel az átköltéssel (Életünkét és vérünket a főispánunkért!), így pl. A Noszty Feri esete Tóth Marival c. regényében is = Mikszáth Kálmán Összes Művei, Regények és nagyobb elbeszélések, XXI. 54. p.

22./ L. erről: Tóth Béla, Szájrul szájra, Budapest, Athenaeum, 1901. 291.p.

23./ A Noszty Feri esete Tóth Marival = Mikszáth Kálmán Összes Művei, Regények és nagyobb elbeszélések, XX. 196. p. (A mondatok magyar fordítása: Nincsen élet Magyarországon kívül, s ha mégis van, az nem olyan, illetve: Nincsen pipa Magyarországon kívül, s ha mégis van, az nem olyan.)

Zrínyiék élnek a maguk korlátok közé szorított eseménytelen életét. Az orosz támadás újra értelmet ad létezésüknek: újra (és ugyanúgy mint először, 1566-ban) meghalhatnak a hazáért és a császárkirályért. A túlerő elleni reménytelen küzdelemben szinte boldogan mondja ki egyikük: *Bis repetita placent*²⁴. Horatius *Ars poeticája* 356. sorának (*Haec decies repetita placebit*) ez az átigazítása humoros, egyszersmind patetikus értelmet kap a feltámadt hősök megismételt önfeláldozásával.

Azt, hogy az író maga is tetszetősnek tartotta a kétszer, sőt többször megismételt történeteket, számos műve bizonyítja: gyakran előfordul, hogy egyazon téma, motívum, alak vagy anekdota olykor több elbeszélésében is fontos szerepet kap. Nem is beszélve a magyar és latin szállóigékről és szófordulatokról. Ez utóbbiak meglepő gyakorisága Mikszáth irodalmi szövegeiben számos

eddig még nem tárgyalt kérdést vet fel. Többek között azt is, hogy a diákként meglehetősen gyenge latinista Mikszáth íróként miként mutatkozhat a latin auktorok nagy ismerőjének. Vagy egyszerűen csak a szállóige-gyűjtemények szorgalmas olvasóját és hasznosítóját kell látnunk benne? És mi a magyarázata annak, hogy magánirataiban - a korai, balassagyarmati éveket leszámítva - szinte soha sem bukkanak fel e citátumok és fordulatok?

Ahelyett azonban, hogy a további lehetséges kérdéseket is felvetném, amelyek mindegyike további fejtegetéseket igényelne, beleértve azt is, hogy vajon milyen tanulsága lehet az egykori kétnyelvű magyarok irodalmi megjelenítésének a 21. század eleji magyarok számára, Mikszáth egyik kedvelt és sokat használt idézetével, Plautus szavaival köszönök el az olvasótól:

Sapientia sat! A bölcsnek ennyi elég!

24./ *Tetszenek a kétszer megismételt dolgok.*

